

EESTI KÕNEKÄÄNDUDE VORMILIS-FUNKTSIONAALSEID ALALIIKE

Võrdlused ja intensiivistused

- **Rahvapärased võrdlused**, mis moodustavad u. ¼ Eestist kogutud kõnekäänutekstide massist. Tuntuimad ja sagedasimad neist (100–120-aastaselt kogumisperioodil) olid järgmised: *Sajab nagu oavarrest; Kadus nagu tina tuhka; Vaene kui kirikuroott; Nagu hane selga vesi; Uhke kui konn mäta otsas; Suu käib kui tatraveski; Läheb nagu lepase reega; Kaval kui rebane; Arg nagu jänes; Loll kui kõstri valge vasikas; Nagu kana takus; Visiseb kui tuli toores puus; Nagu täi tõrvas; Nagu sadul sea seljas; Käib nagu kass ümber palava pudru.*

Võrdlused näivad domineerivat enamiku rahvaste traditsioonilises retoorikas ja olevat seega figuratiivse kõne kõige arhe- ja prototüüpsem vorm üldse.

- **Intensiivistavad fraasid**, mida võib vaadelda ka hüperboolidena (liialdustena), moodustavad eesti kõnekäändude teise suurema ja selgema rühma. Lause bukvaalset ja kujundlikku osa siduva vormeli järgi võib eristada mitmeid allrühmi:

- 1) **niü et- ~ niü mis- e. konsekutiivfraasid:** *Anna niü, et nahk nuriseb; Jookse, niü et keel vesti peal; Läks mis laulis; Läks, niü et kannad välkusid; Magab mis norin; Niü et tolm taga; Niü hea söök, et viib keele alla; Räägib, niü et suu vahutab (peas); Valetab, niü et suu suitseb*

- 2) **kas või- e. kontsessiivfraasid** (harilikult imperatiivsetes lausetes): *Häbene või silmad peast välja; Jookse või nahast välja; Karga või karguga; Karjub kas või kõrvad lukku; Löö või maha; Mässi või ümber sõrme; Naera või lõhki; Raiu või tükkideks; Tee või puust ette ja värvi punaseks; Tee või tina; Tulgu kas või pussnuge (ja pisikesi poisse) alla*

- 3) **gilki-, ka- fraasid** (tavaliselt eitavais lausetes): *Ei anna kivi ka pähe lüüa; Ei jõua kolmenigi lugeda; Ei kannata ta varjugi (näha); Ei liiguta lillegi; Ei lõika hapupiimagi; Ei näe oma nina ettegi; Ei näe oma ninagi pähe; Ei näe selget päevagi; Ei näe sõrmegi suhu pista; Ei pilguta silmaga; Ei salli silma otsaski; Ei seisa pudeliski paigal; Ei tee kõverat kõrtki; Ei vea villast lõngagi katki; Koer ka ei haugu takka; Mitte karvavõrdki; Pole aega kõrvatagustki sügada ~ ninagi nuusata; Pole krossigi väärt; harvem tuleb ette ka jaatavaid vorme: *Ajab surnud ka naerma; Küla seadki ~ koeradki naeravad; See on siililegi selge**

- 4) **da-infinitiiviga fraasid:** *jalaga segada; kiviga visata; käega katsuda*

Need vormid liituvad tihti omavahel ja vahelduvad muude rõhusõnadega (*laus-, päris, täitsa*). Näiteks: *Oli häbi, niü et vaju või maa alla; Küll on pime, niü et võta või silm näppu; Selline nälg, niü et võtab kas või silmanägamise (~ silmanägemuise ka) ära; Kõht täis, niü et tapa kas või täi peal ära; Jookse niü et varbad villis ~ kas või varbad villi; Kadunud, niü et otsi tikutulega taga ~ Ei leia ega leia, otsi või tikutulega ~ Seda annab tikutulega otsida; Lausa sulab suus; Te võtate kohe päris maha selga (nt. hullavaile lastele)*

Kommunikatiivsed vormelid

- **Mitmesugused hüüatuse funktsiooniga fraasid:** kirumised, rõõmu-, kahetsus- ja imestusavaldused vms., kujundivormi poolest tihti pöördumised taevaste või põrgulike jõudude poole:

Armas taevas! Kujuta pilti! Kurat! Näe imet! Oh sa poiss! Pagana pihta! Raibe ~ Vana raisk! Sa heldene aeg! Sa nuga! Tont võtaks! Tuhat ja tuline! Tänu jumalale! Vot kus pauk! Või veel! Ära räägi ~ märgi!

- **Sõimuvormelid**, mille hulgas saab eristada samuti vormilis-funktsionaalseid alaliike:

- 1) **nimetamised** (2. või 3. isikus, kujundid tihti loomariigist): *Igavene madu! Vana lehm! Siga! No on oinas! Tatikas! Kuradi mölakas! Igavene jobu!*

- 2) **saatmised ja lakutamised** (vormilt imperatiivid, tihti ebatsensuursed): *Keri põrgu! Kää kassi saba alla! Mine metsa oma jutuga! Sõida potilaadale! Sõida seenele!*

- 3) **ähvardused ja hoiatused:** *Hoiä piip ja prillid! Löö su laiaks! Ma sulle veel ehitan! Nummerda kondid ära! Näitan sulle, kuidas Luukas õlut teeb! Seda ma sulle ei kingi!*

- 4) **needmised ja sajatused**, mis moodustavad piiriala maagiliste ja retooriliste vormelite vahel: *Pipart sulle keele peale!*

- **Tervitused jm. positiivsed (soovi- ja tänu)vormelid;** osal neist on samuti olnud varem maagiline funktsioon; tervitus- ja soovivormelitel pole selget vahet.

- 1) **Üldised tervitus-, kohtumis-, lahkumisvormelid:**

Tere! ~ Tervist! ~ Tervitus! ~ Servus! ~ Moens! Kuidas käsi käib? Head aega! ~ Hüvasti! ~ Jumalaga! ~ Kõike head! ~ Nägemiseni! ~ Kallist rahu! ~ Aidaa! ~ Pakaa!

- 2) **Tervitus- ja lahkumisvormelid eriolukordade puhuks:** Töötegitajale üldiselt: *Jõudu tööle!* (vastus: *Jõudu tarvis*) ~ *Tere, Jumal appi!* Kapsaistutajale: *Suuri päid, laiu lehti!* Keträjale: *Kirpu keträjale!* (vastus: *Täid tulijale!*) Lambaniitjale: *Luhä!* (Põhja-Tartumaal) ~ *Vilvit!* (Võrumaal); Linakitkujale: *Kõva kiudu!* Pesupesijale: *Valgeid!* (vastus: *Valgeid vaja*); Võitegitajale: *Savikoormad tulevad!* Sõõjatele: *Jätku leiba!* (vastus: *Jätku tarvis*) ~ *Head isu!* Aevastajale: *Terviseks!* ~ *Tervis tuleb!* ~ *Tõsi!* Õhtul magama minnes: *Head ööd ~ und!* Surnule: *Puhka rahus!* ~ *Olgu muld sulle kerge!* ~ *Andku Jumal head hingamist!* ~ *Jumal ülendagu hinge, alandagu pattu!*

- 4) **Tänamisvormelid:** *Aitäh! Ole meheks! Ole terve (tulemast ~ andmast ~ lubamast)! Tuhat tänu!*

- 3) **Soovid:** *Head reisi ~ teed! Head põrumist! Hoian põialt! Kivi kotti! Nael kummi! Palju õnne!*

- **Mitmesugused kujundlikud käsud ja keelud**

Söö hammastega! Lao lagedale! Mokka maha! Võta aru pähe! Ole nüüd ikka! Korista oma kondid! Võtke jalad kõhu alt välja! Ära haugu hambaid lahti! Ära soni selge ilmaga! Ära tee pulli! Iga roju oma koju!

- **Küsimuse vormis vihjed, ironiad, pilked, naljatused, norimisvormelid mitmesuguste situatsioonide puhul**
Kas haige ka olid, kui lolliks läksid? (st. sa oled loll, räägid rumalusi vms.); *Kas kellaga siga ~ krapiga emist ~ ... nägid?* (ironiline vihje sellele, kes töötajast jõudu soovimata möödub); *Kas kobised sa ise või kobiseb su nahk (või liigutab tuul su papist lõugu)?* (norimisvormel); *Kas sa klaassepa poeg oled ~ läbi paistad?* (kes valge ees seisab); *Kas sa selle suuga sööd ka?* (ropendajale); *Kas silgud otsas?* (nohisejale); *Kas tahad kivi tõsta või rinda pista?* (norimisvormel); *Kas tere jäi taha tulema?* (sellele, kes ei teretanud); *Kes sind teretas, et sa oma mütsi kergitasid?* ~ *Kes sulle putru pakkus?* (soovimatule vahelerääkijale vm. sekkujale); *Kuhu me risti teeme?* (kui tuleb keegi haruldane v. juhtub midagi ebatavalist); *Mis sa leidsid?* (komistajale või kukkujale); *Mis sa sööd, et nii tark oled?* (kui keegi püüab tark näida); *Mis tanuriite maksab?* (kui särk püksist väljas); *Palju vile uuelt maksis?* (sobimatus kohas vilistajale); *Saapad, kus te mehe viite?* ~ *Müts, kuhu sa...?* vms. (kui poisikesel liiga suured jalatsid vm. kehakatted)
- **Didaktilised üldistavas vormis rahvapedagoogilised keelud, hoiatused jms., mis simuleerivad tihti uskumusi, tavaõiguslikke sätteid ja/või vanasõnu**
Uudishimu teeb ruttu vanaks; Kes vana asja mäletab, silm peast välja! Kes supiga leiba sööb, see saadetakse Siberisse; Reha palub vihma (kui reha unustatud maha, pulgad ülespoole); *Kes jalga põlvel kiigutab, kiigutab vanakuradi lapsi; Kes põlle eest märjaks teeb, saab joodiku mehe*
- **Retoorilised tõrjevormelid e. reparteed**, st. pareerivad, ironilised, norivad vastused mitmesugustele pärimistele, soovidele, palvetele, kurtmistele, vabandustele, hinnagutele, solvangutele jne.; lähtuvad konkreetseist sõnadest partneri poolt öeldus:
(Anna... —) Anna jäi Tartus rongi alla; (Ei usu! —) Anna urruaugule musu! (Ei viitsi... —) Kui ei viitsi, võta vits pihku! (Ise... —) Ise on sealaudas; (Kuhu? —) Kuke suhu; (Ma mõtlesin... —) Kalkun ka mõtles (et muneb aga...); (Ma nägin unes... —) ...et kassi pee põles...; (Miks? —) Sest koera nimi oli Viks ~ Reks ~...; (Mis kell on? —) Ratastega masin ~ Viisveerand kuus ~ Uuurmaakri leivakannikas; (Mis nimi? —) Nipitiri; (Oleks... —) Oleks on paha poiss ~ Oleks tädil rattad all, oleks omnibuss; (Palun... —) Kirikus palutakse

Jutujätkud ja naljasõnad

- **Lollitavad jätkud vanasõnadele**
Amet kõik, mis leiba annab... peksa või kassi; Kui on pühad, olgu õieti... eit, too lambajalg korruga lauale! Laps on laps... peaasi, et pole plika; Mees mehe vastu... ja kaks meest kassi vastu; Põhjatuu on alati külm... puhugu ta põhjast või lõunast; Solgisurma pole keegi surnud... ja kui on surnud, siis pole õige solk olnud
- **Tervitus-, soovi- ja tänuvormelite naljatavad jätkud või paroodiad**
Ela hästi, sure püsti, surres pane jalad risti! Hea laps, lambasilm, saba vaja, saksa koer! (naljatav-tõgav vormel eriti last tänades) Head aega, mul pole aega! Head teed... ja suhkrut sisse! Jumalaga, julgad taga (teise tee peal tilgad taga)! Jätku leiba, jälle sööte! Ole meheks lubamast, jumal hoidku nägemast! Puhka rahus, porgand ~ kahvel kõhus! Sinu terviseks minu sisse! Suur kiitus, jäme tänu! Suur tanu ja pikad paelad! Tere hommikust, tulin tammikust (tõin teile sooja sepikust)! Tere õhtust, mis sul kõhtus? Tere, tere, vana kere! (vastus tervitusele)
- **Ütlused, mis võivad olla jätkuks või kommentaariks mõnele muule sõnale, repliigile, kõneaktile, situatsioonile**
Appi, appi, kass läks kappi, perenaise piimapütti! Asi on niisukene, armas Liisukene...; Eks ta ole, või ta vale; Hea oli, otsa sai, magus oli, maku läks; Häbi, häbi, hanna alt läbi; Kas tead uudist juudi pruudist? ~ siga tuli kuudist? Kõik võib olla, kõik võib tulla, mats võib maa peal mõisnik olla; Mis sa tahad teha ära, kirbud söövad keha ära; Mis sul viga – viis siga; Mis vahti, suu lahti? Nii on lood siinpool sood; Oh issanda rist, mul rinnus pist, mu süda ihkab viina vist; Oh taevas ja teivas ja alumine aiaroigas! Põle näind, põle kuuld, põle vasta tuld (murd.); Sina ja mina, teise pere seaküna; Süda paha, süüa ei taha (kõik, mis suhu paned, alla läheb)
- **Kirumis-, söimu-, ähvardus-, parastamisvormelite poeetilised arendused**
Haista hiire uru, sealt saad targema aru! Paras, paras papile, kes käskis küla kapile! Pea lõuad, kui jõuad (kui ei jõua, osta lõuarauad)! See su tapab, see su matab, see su kondid koristab (rusikat näidates); Sure, konn, mis mul sust on!
- **Mingite konkreetsete laulude või luuletuste paroodiad**
Hapu hani plehku pani (< Minu valge hani täna plehku pani...); Mis sa nutad, lillekapsas, homme sööb sind hobune ~ homme oled lehma vatsas (< Mis sa nutad, lillekene, nupud täis sul pisaraid...); Tule mu rinnale, ripu kui konn, katsu kui hea sul rippuda on (< Tule mu rinnale, rahu siin saad, laevale leiad sa sadamas maad...); Sa mu saabas, sa mu suss, sa mu katkine kaloss (< Sa mu süda, sa mu hing...)
- **Nimepilked**
Juhan Jussi tappis kassi...; Jõumees Juss, kapsauss! Jüri Jürnas, pe- kärnas...; Kaarel kapsajuurikas...
- **Ebamäärase funktsiooniga naljatavad, mittelauldavad 2-värsid**
Ajame juttu Jumalast ja paneme piipu tubakast; Elevandi kondi londi üdi; Härra kapten kaalikas, silgusaba soolikas; Härra kapten, kannan ette, teine jalg käib teise ette ~ vanemleitnant kukkus vette, ainult saapad saime kätte; Jumala ette, juut ei peta (kopikat tema alla ei jäta); Karu tuli koopast, vaatas kuud...; Kui müristas ja välku löi, siis vanapagan silku sõi; Kukulind ja kägu, need on ühte nägu; Laiskus, laiskus, lase mind lahti, peremees peksab sind ja mind; Mats linnas, lill rinnas; Oh ihu, ära värise, küll varsti tuleb kevade; Siga läks üle silla, saba tegi tilla-lilla; Ära aja jonni, kukud solgitünni!